

„...a belőtt puskák feléje hordanak...”

Kiss Ferenc felszólalása az 1972-es Debreceni Irodalmi Napokon

Előzmények

A hetvenes évek elejére változás állt be a politikai-szellemi és kulturális életben. Alig egy évtizeddel korábban még az 1958-as népi írói állásfoglalás szellemében folytak az adminisztratív-terrorisztikus eljárások a népiekkel szemben, a mozgalom háttérét még büntető eljárásokkal tizedelték (Püski Sándor, Zsigmond Gyula, Budai Balogh Sándor), még börtönben ültek legjobbjai (Bibó István), szilencium, publikálási tilalom és elhallgattatás sújtotta őket (Illyéstől Sinkáig). A hatvanas évek végére azonban a népi-nemzeti mozgalom egy új generációjának kialakulása körvonalazódott, amelyek a hetvenes évek első éveiben már az együtt mozdulás igényével lépett fel. Még nem fordultak szembe magával a rendszerrel, de a marxista szellemiség és a szocializmus építése számukra már nem volt mindent felülíró cél és elkötelezettség, a magyarság és a nemzet érdeke már előrébbvaló volt a pártdogmáknál. Ha nem is szakítottak a pártállam intézményrendszerével, de feszegették annak határait, és részt kértek a tudományos-szellemi és kulturális életből, a nyilvánosság fórumaiból.

A hetvenes évek elejére – ha szabad így fogalmaznunk – „csúcsra járatódott” az a szellemi és ideológiai irányvonal, amelyet Aczél György nevével fémjelez a történetírás, s amelynek átmeneti megtorpanását az ortodox baloldali visszarendeződés okozta 1974-ben.¹ Aczél és köre – a Szabolcsi Miklós–Király István–Pándi Pál ekkor még tökéletes hármasszövetsége, Nagy Péterrel, Rényi Péterrel kiegészülve – a hatvanas évektől kezdve szinte minden pozíciót elfoglalt a kulturális-szellemi életben, meghatározva az ideológia világát is, biztosítva a kommunista ideológia hegemoniáját. E folyamat megkoronázásaként Aczél 1969 márciusában átvette az Agitációs és Propaganda

Petrik Béla (1965) irodalomtörténész. Ügyvédként dolgozik.

¹ Egy ügynöki jelentés így tudósított erről Kiss Ferenc környezetéből: „Kiss Ferenc irodalomtörténész, az Irodalomtudományi Intézet tudományos munkatársa, kritikus szerint bizonyos írói csoportok szorongó várakozással tekintenek a politikai változások elé, ...de az is szemmel látható, hogy Pándi Pál, Rényi és E. Fehér nagyon aggódnak amiatt, hogy megkopik hatalmuk. Ha Pándiék megrémülésének reális alapja van, az örömdetes lenne – de most is fenyeget az a veszély, hogy ezt a változást is átvészelik. De hogy tulajdonképpen mit is követel majd a Szovjetunió a magyar pártvezetéstől, csak a kongresszus után fog kiderülni” - Jelentés, 1974. augusztus 2. (1974. április 18.), ÁBTL M-41884/2, Sziklai Barna, 209.

Bizottság² vezetését, amely formálisan ugyan a Központi Bizottság tanácskozási-előkészítő szervezete, valójában a Politikai Bizottság kulturális és ideológiai fedőszerve volt, amely határozatot ugyan nem hozott, csak ajánlásokat fogalmazott meg, ezek azonban a párt irányvonalát jelentették, a PB határozataival egyenértékűek voltak. A Bizottság tagja volt többek között a PB illetékes titkára és minisztere, az APO³ és a TKKO (Tudományos és Közoktatási és Kulturális Osztálya) vezetője, a Tájékoztatási Hivatal és a *Társadalmi Szemle* képviselője, azaz a Bizottság elnöke szinte a területen dolgozó minden – minisztertől a főszerkesztőig és hivatalvezetőig – vezető felettese is volt.⁴ 1970-ben beválasztották a PB-be, az ideológiai titkárt az ő embere, Óvári Miklós váltotta fel, s Óvári helyét a TKKO élén Nagy Miklós foglalta el. A magyar irodalom egyik legfontosabb és gyorstüzelése okán legnagyobb hatású fóruma, az *Élet és Irodalom* főszerkesztője ekkor Nemes György, az *Új Írásé* Jovánovics Miklós, az *Irodalomtörténeté* pedig Nagy Péter volt. Pándi Pál vette át 1972-ben az Irodalomtudományi Intézet lapját, a *Kritikát* – emiatt a viszony Szabolcsi Miklóssal, a lapot addig birtokló Irodalomtudományi Intézet ügyvezető igazgatójával meg is romlott –, és E. Fehér Pál közvetítette a követendő irányvonalat a párt központi orgánumban, a *Népszabadság* hasábjairól, melynek főszerkesztő-helyettese Rényi Péter volt, aki mellesleg a Filmművészeti Tanács elnöki tisztét is betöltötte. 1971-ben felállították azt a csúcsszervet is, amely a kádári rendszer gondolkodását szinte minden területen meg kívánta határozni, amely tagjain keresztül szinte minden tudományos, művészeti és kulturális intézményt, fórumot kézben tartott: az Aczél György vezette, Tóth Dezső és Király István, Szabolcsi Miklós, Pándi Pál által irányított, de Darvas József, Erdei Ferenc, Ortutay Gyula és Kulcsár Kálmán által támogatott Kultúrpolitikai Munkaközösség.⁵

² Az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottságában többségében a Központi Bizottság tagjai működtek közre féléves munkaterv alapján. 1963. január és 1980. december között 357 ülést tartott. Egy-egy ülésen két-három fő napirendet tárgyalt, és további 3-5 témakörben tájékoztatót hallgatott meg, vagy javaslatról döntött. Foglalkozott az ideológiai, kulturális, művészeti, irodalmi, tudományos, egyházpolitikai, nemzetiségi, egészségügyi, közoktatási, agitációs, propaganda, sajtó-rádió-tv, könyvkiadás, ünnepek, évfordulók témakörben készült előterjesztésekkel és az elméleti munkaközösségek tevékenységével is. – Lásd erről <http://www.arcanum.hu/mol/lpext.dll/mszmp/432/435/72f/730?f=templates&fn=documnt-frame.htm&2.0>

³ Az MSZMP KB apparátusának Agitációs és Propaganda Osztálya többek között a belföldi és külföldi propaganda elméleti téziseiről és gyakorlati tevékenységéről, az ateista átnevelés módszertanáról, a politikai tanfolyamok tapasztalatairól, a hangulatjelentések tartalmáról készített információkat, továbbá a Kulturális Bizottság és az elméleti munkaközösségek, a sajtó, a rádió, a TV, valamint az osztály hatáskörébe tartozó szervek munkájáról. – Lásd erről http://old.mol.gov.hu/index.php?akt_menu=369

⁴ Lásd erről például Révész Sándor: *Aczél és korunk*. Sik Kiadó, 1997, 176.

⁵ A Politikai Bizottság 1971. február 9-ei ülésén döntött arról, hogy 27 tagú Kultúrpolitikai Munkaközösség létrehozására javaslatot terjeszt a Központi Bizottság elé az alábbi személyi összetételben: elnök: Aczél György (a KB és a PB tagja, a KB titkára), titkár: Tóth Dezső (a KB osztályvezető-helyettese), tagok: Darvas József (Írószövetség), Erdei Ferenc (Magyar Tudományos Akadémia), Kiss Kálmán (Magyar Rádió és Televízió), Király István (ELTE Bölcsész Kar), Köpeczi Béla (MTA), Kulcsár Kálmán (MTA Szociológiai Kutató Csoport), Lakos Sándor (KB Társadalomtudományi Intézete), Mátrai László (Egyetemi Könyvtár), Meruk Vilmos (Művelődésügyi Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztály), Nagy Miklós (KB TKKO), Ortutay Gyula (MTA Néprajzi Kutató Csoport), Pach Zsigmond Pál (MTA Történettudományi Intézet), Pándi Pál (Népszabadság Szerkesztősége), Pécsi Ferenc (Magyar Rádió és Televízió), Rényi Péter

Az 1972-es év két mozzanatát kívánjuk felvillantani, amelyek, azt gondoljuk, hogy ha áttételesen is, de mindenképpen közrejátszottak, és befolyásolták az eseményeket, Kiss Ferenc és a népiek gondolkodását és cselekvési lehetőségeit. Az első a már fentebb említett Kultúrpolitikai Munkaközösség *Irodalom- és művészetkritikánk néhány kérdése* című állásfoglalása, amelyre a baloldali történetírás mint az úgynevezett „filozófus-per” előzményére szokott hivatkozni, idézzük Csizmadia Ervin összefoglaló sorait: a dokumentum „három területen találta meg a maga 'elhajlított': a *marxista esztétikában* (Eörsi Istvánt és Fehér Ferencet, utóbbit – főként a *Filmkultúra* című folyóiratban kifejtett tevékenységéért); az *irodalomban* (Hankiss Elemért és Bojtár Endrét – főként a strukturalizmusvitában képviselt nézeteikért); és a *kritikában* (Sükösd Mihályt, Ungvári Tamást, Somlyó Györgyöt, Mihályi Gábort).”⁶ Az állásfoglalás valóban a mutatkozó „elbizonytalanodás”-sal szemben kívánt fellépni és a renitensek figyelmét felhívni a határokra, egyúttal a pártapparátust egy fokozottabb és határozottabb fellépésre ösztökélni, ugyanakkor középpontjába nem csupán a fenti jelenségek és személyek kerültek, hanem karakteresen megjelölte a szerveződő népi-nemzeti csoportot és tagjait is: „Kritikai életünkben a történeti-esztétikai orientációk különbségén túl eltérések mutatkoznak a *nemzeti és az osztályszemlélet* egységének és kapcsolatának értelmezésében is.” Ugyanis – ahogyan írták – Darvas, Király, Ortutay és Csatári marxista pozitív példái mellett, „sokszor megjelenik a kritikai életben az eltorzuló, nem szocialista elemeket is tartalmazó nemzeti tudat, amely konzerválja a kisparaszti orientációból eredő nézeteket, [...] történelmietlenül vizsgálja a nemzeti kérdéseket. Ez a szemlélet gyakran a 'kozmpolitizmus', a nemzeti közömbösség terjedésének veszélyére hivatkozik.”⁷

Az Állásfoglalás tehát nem csupán a Csizmadia által említett negatív példákra hívta fel a pártapparátus figyelmét, de nagyon pontosan és felismerhetően fellépett a népi-nemzeti ellenzék által kiemelten kezelt nemzeti tudattal, nemzeti kérdésekkel szemben, amely újabb teret nyitott a velük szembeni intézkedésekre, újabb lendületet adott nézeteik kiszorítását célzó törekvéseknek. Kiss Ferenc naplóbejegyzéséből tudjuk, hogy csupán Király fellépésének köszönhetően nem nevesítették őt ezen a ponton: „Tudom, hogy a Kritikáról szóló állásfoglalásból is csak azért maradtam ki a megbélyegzettek közül, mert te így akartad.”⁸ Még egy jelentős elemét kell említsük, nevezetesen, hogy fellépett a marxista egységen kívül formálódó, irányzatok közötti közledelessel szemben is: „Határozottan le kell szögeznünk, hogy a *marxizmuson kívüli áramlatoknak* – mint a polgári-kispolgári (a népieket 'kispolgári narodnyik-szektás népieseknek' nevezte – P. B.) ideológia különböző megjelenési formáinak – *ideológiailag következetes bírálója csakis a marxista-leninista filozófia, esztétika, kritika lehet*. A különböző eredetű, nem marxista áramlatok bizonyos esetekben együttesen lépnek fel a marxista

> (Népszabadság Szerkesztősége), Sötér István (MTA Irodalomtudományi Intézet), Szabó Imre (MTA Állam- és Jogtudományi Intézet), Szabolcsi Miklós (MTA Irodalomtudományi Intézet), Szarka József (Országos Pedagógiai Intézet), Szigeti József (ELTE Esztétikai Tanszék), Tókei Ferenc (MTA Filozófiai Intézet), Vass Henrik (Párttörténeti Intézet), Vészi Béla (Politikai Főiskola), Vonsik Gyula (TIT), Wirth Ádám (Politikai Főiskola).

⁶ Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék, 1968-1988*. Bp., 1995, T-Twins Kiadó, 61.

⁷ Az MSZMP KB Kultúrpolitikai Munkaközösségének Állásfoglalása: *Irodalom- és művészetkritikánk néhány kérdése*. *Kritika*, 1972/9, október, 21.

⁸ Kiss Ferenc Napló, 1972. november 20. Kézirat.

állásponttal szemben; annál inkább szükséges, hogy a *marxista-leninista bázis is egységesebb legyen a velük folytatott vitában.*⁹

Az Állásfoglaláshoz illeszkedik Rényi Péter „korszakos”, a *Kritika* átvételét követően programhirdető, az irányzatok vitájához szóló írásának egy mondata is, amely magyarázatul szolgálhat arra, hogy Kiss Ferencék bírálatainak, egyáltalán fellépésük jogosságát miért is vonták kétségbe ezen körök, s amely nézőpont aztán Király Istvánnal folytatott és az intézeti vitában is felmerült: „Nekünk olyan fórumok kellene, amelyekben érvényesül a marxista-leninista álláspont hegemoniája mint legfőbb integráló erő [...]”¹⁰

A másik esemény, amelyet érintőlegesen említünk, a párt első titkárának, Kádár Jánosnak az MSZMP KB 1972. november 14–15-ei ülésén elmondott beszéde, azaz éppen a debreceni konferenciával egyidejűleg zajló esemény előadása, amelyhez a visszarendeződést szokták kötni, a Moszkva által előírt fordulat végrehajtását, amely azonban Aczél György és körének helyzetét lényegében nem módosította. A beszéd nemcsak a gazdasági irányításban, hanem az „ideológiai fronton” is keményedést hozott: „A marxista irányvonalat a továbbiakban az eddigénél még következetesebben kell érvényesíteni.”¹¹ A párt ideológiájának fenntartása és egyeduralmának biztosítása ismét megerősítettet, s amit Rényi cikkében még általános kívánalomként fogalmazott meg, az a diktatúra vezetőjének, Kádárnak a szájából már kérlelhetetlen parancsként hangzott el: „A párt szövetségi politikájával összefüggésben még tisztábban és világosabban, még félreérthetlenebbül le kell szögeznünk: a különböző ideológiát képviselő rétegekkel, emberekkel, csoportokkal politikailag szövetségesek lehetünk, de az ideológiában **szintézist nem csinálunk.** (Kiemelés – P. B.) Ragaszkodunk a marxizmus-leninizmushoz, ennek alapján a kritikai tevékenységet érvényesítjük, sőt fokozzuk még szövetségeseinkkel kapcsolatban is, miközben a politikai szövetséget szorgalmazzuk és erősítjük. Az eszmei zavart le kell leplezni, és a marxizmust kell képviselni.”¹² A pártvezetés tehát nem kívánt teret engedni senkinek, aki nem a párt ideológiáját követi, és semmilyen gondolatnak, amely nem a marxizmus alapján fogalmazódott. Szó sem lehetett tehát a kommunisták és a népi-nemzetiek valamiféle szövetségéről, társutaságról – amely vád szinte folyamatosan éri a harmadik út képviselőit –, hiszen a párt minden szinten kizárta az eltérő nézetek, gondolatok megjelenését, vitáját, a nézetek és érvek ütközését, a „szintézis” lehetőségét. Csak a feltétlen behódolás és azonosulás volt a járható út.

Ebben az intézményi-szervezeti és ideológiai környezetben kezdett Kiss Ferenc körül kristályosodni egy szellemi kör, Für Lajos, Száraz György, Bakos István, Bíró Zoltán, Kiss Gy. Csaba, Kósa László, Kovács István, Szakolczay Lajos, esetenként Czine Mihály, Csoóri Sándor, Nagy László, Kormos István és mások részvételével.¹³ Az ügynöki jelentésekből pontosan ismerjük e csoport gondolkodását, indulataikat és elképzeléseiket, elkötelezettségüket, s rögzíthetjük, hogy céljuk „a népi írók mozgalmának modern to-

⁹ Id. h. 21.

¹⁰ Rényi Péter: Az egység dicsérete. *Kritika*, 1972/3, április, 15.

¹¹ Kádár János előadói beszéde az MSZMP KB 1972. november 14–15-ei ülésén. *Társadalmi Szemle*, 1972. december, 11.

¹² Uo. 12.

¹³ Lásd erről például Für Lajos: „Fölrepülni rajban.” *Utak a Fórumba*. Budapest, 2007, Püski, 124.

vábbfejlesztése” volt, s „fájlalják, hogy ki vannak zárva a különböző irodalmi csoportosulásokból, s csak partizánakciókat kezdeményezhetnek”.¹⁴ Egy későbbi jelentésben ugyanerről a szellemi elkötelezettségről így jelentett ügynökük: „Kiss Ferencsel július 27-én és 28-án beszéltem utójára. Nagyon öntudatosan és határozottan vállalja az ügynevezett 'népi hurrah' nevű csoportosulás irányítását. Az irodalompolitikai kérdéseket tudatosan a hivatalos irányzattal szemben 'népi-nemzeti' alapon értékelik.”¹⁵

Érdeemes idéznünk az egyik legszorgalmasabb ügynök Kiss Ferencről 1974-ben készített „életrajzát”, mert annak szóhasználatára, sok helyen becsmérő és szarkasztikus megfogalmazásra rendkívül árulkodó az ügynök által közvetített és belügy által elvárt értékítéletéről. Más életrajzi utalások is fennmaradtak róla a belügyi iratok között – például „Bihari”-é 1968-ból¹⁶ –, de talán összetettségében „Sziklai Barnaé” emelkedik ki:

Kiss Ferenc irodalomtörténész és kritikus 1929-ben született, Debrecenben végzett, a Szovjetunióbéli Tiszapéterfalváról került Magyarországra, középparaszti származású.

Debrecenben Barta János professzor aspiránsa volt. XX. századi témákka/Kosztolányi Dezső/foglalkozott; poétikát/műfajelméletet/és verstant adott elő az egyetemen. Mint kritikust, elsősorban a magyar líra problémái érdeklik. 1955 körül kb. egy évig volt párttag. 1956 után politikai tevékenysége miatt eljárás indult ellene. Az 50-es évektől kezdve mind a mai napig öntudatosan képviseli a párt 'hivatalos' irodalompolitikusaival – vagy amint ő fogalmazza, a 'junta pártszolgálatosaival' – szemben a maga 'népies-nemzeti' ellenzékieskedő álláspontját. De természetesen lehetőleg úgy, hogy mint kritikus is a lehetőség keretein belül maradjon. Kétségtelenül kifinomult érzékkel – de ugyanakkor mint holmi morálisan ítélkező bíró kimásolt 'becsületjankódszággal' – ébren figyel meg és reagál a párt irodalompolitikáját megtestesítő túlzásaira, melléfogásaira és szakmai tévedéseire. Ezekből igyekszik tőkét kovácsolni annak bizonyítására, hogy politikai berkekben nem méltányolják felkészültségét s gyakran akadályozzák tehetsége kibontakozását és szárnyalását. Szó szerint ugyan tagadja, de lényegében személyeskedve melegíti fel az urbánus-villánus (sic! – P. B.) /a pesti és vidéki/ írók egyébként is mondacsinnált és félreértelmezett ellentétét.¹⁷

Ezen új generáció fellépését és jelentőségét a baloldali-liberális történetírás is jelzi, amit így foglal össze: „A népi írói vonulat immár zömmel kommunista párttagokból álló új nemzedéke a hetvenes évek elején, a mechanizmusreform megtorpanása, a pártbeli konzervatív fordulat után erősödött meg. Legismertebb képviselőik: Kiss Ferenc, Czine Mihály, Csoóri Sándor és Fekete Gyula. Ők az általuk elképzelt közösségi társadalom érdekében keményebbek, aktívabbak és radikálisabbak akartak lenni, mint a helyzetet elfogadó, szerintük Aczélékkal lepaktáló „nagy öregek”, vállalt elődeik:

¹⁴ Lásd erről részletesen Szőnyi Tamás: *Titkos írás* című munkáját. 2012, Noran Könyvesház, 2. kötet, 565–601; A jelentést „Sziklai Barna” adta 1972 márciusában, ÁBTL M-41884/2. – Szőnyi Tamás munkájára a továbbiakban nem hivatkozom, arra felhívva a figyelmet, hogy az általam idézett jelentések jó része a fent hivatkozott gazdagon „illusztrált” műben is szerepel, de csak ott hivatkozok Szőnyi munkájára, ahol magam a jelentést nem dolgoztam fel. *Itt is szeretném Szőnyi Tamás segítségét megköszönni az anyagok felkutatásában, nélküle ez a tanulmány biztosan szegényebb lett volna.*

¹⁵ Sziklai Barna: Jelentés, 1974. augusztus 2. uo. – ÁBTL M-41884/2, 219.

¹⁶ Jelentés. Debrecen, 1968. szeptember 6., „Bihari” – ÁBTL M-32627, 5.

¹⁷ Jelentés. Budapest, 1974. augusztus 17. Sziklai Barna – ÁBTL M-41884/2. 222.

Illyés Gyula és Németh László.”¹⁸ Az értékelés annyiban helytálló, hogy valóban radikálisabbak és aktívabbak szerettek volna lenni az előttük járó nemzedékeknel – bár tegyük hozzá, egészen más helyzetből indulva, s most nem kitérve a „nagy öregek lepaktálására”, amely megállapítás e körben csak a generációk szembeállítását szolgálja –, de fellépésük nem a párt konzervatív fordulatához kötődött. Kiss Ferencék köre ugyanis már jóval korábban, a hatvanas évek végén formálódott, s elveikben már egyáltalán nem tekinthetjük őket kommunista népieknek, jó részük formálisan sem kötődött a párthoz, egyesek 1956-os forradalmi részvétele – Kiss Ferenc és Für Lajos – pedig eleve „biztosította” távolságukat mind a párttól, mind a kommunista rendszertől és ideológiától. Azt ugyanakkor nem kívánjuk vitatni, hogy egyesektől ekkor még nem állt távol egy nemzeti alapon szerveződő, sajátosan magyar változatú szocializmus ideája, ha tetszik, Németh László és Bibó István módra.

A népi-nemzeti ellenzék meghatározó jellemvonásának ez a baloldali-liberális – korabeli és máig nyúló – szemlélete és értékelése, kiemelten, majdhogynem kizárólagosan az antiszemitizmusukat és ezen értelmezési körben nacionalizmusukat hangsúlyozza, amelyet azért fontos kiemelnünk, mert Kiss Ferenc felszólalása kapcsán szintén ez kapott különös hangsúlyt. A baloldali történetírás ezeket a véleményeket emeli ki és hangsúlyozza az ügynöki jelentéstől¹⁹ a párt első számú vezetőjének véleményéig: „Az idősebbek és rangban feljebb állók kevésbé voltak megértők. Kádár János 1975 nyarán szűk elvtársi körben így vélekedett Czine Mihályról: nem tartja ellenségnek, felszólalása alapján [a Hazafias Népfront 1975. július 3-ai ülésén] azonban látszik, hogy népieskedő, antiszemita, nacionalista nézetei vannak, amelyeket nem tehetségtelenül, népszínműi pózban ad elő. Mivel Czine zavaros, és nem lehet előre látni, hogy miről mit mond [...] politikai, kultúrpolitikai szerepeltetését rádióban vagy televízióban nem tartja helyesnek.”²⁰

Holott a népi-nemzeti ellenzék fellépése és így Kiss Ferenc debreceni felszólalása – amely Király István előadása kapcsán hangzott el, s amelyet a párt hivatalos korifeusai egy antiszemita megnyilvánulásként értékeltek – középpontjában nem ez állt. Sokkal inkább a magyarság belső társadalmi problémáira és a határon túli magyarság jogfosztottságára, a sajátos nemzeti érdekek képviselésére és a hagyományok ápolására koncentrált, ahogy Für Lajos fogalmazott: „A Hurál megszületésében a növekvő hazai gondok és a kisebbségeink sorsa iránt érzett felelősség, egyszóval az egyetemes magyarság ügye játszott döntő szerepet.”²¹ Kiss Ferencék álláspontjában és így debreceni felszólalásban tehát nem egy antiszemita zászlóbontás rejtezett, ahogyan azt például Nemes György hirdette, hanem a magyar történelmet évszázadok óta átszövő, a modernizációs irányzatot eltérő módon meghatározni kívánó eszmélés csírája, a „tra-

¹⁸ Ständeisky Éva: *Cipő fűzővel. Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom*. Budapest, 2005, 1956-os Intézet, ÁBTL, 325.

¹⁹ „A „Debreceni” fedőnevű besúgó 1976 júliusában kelt beszámolója szerint Kiss Ferenc és elvbarátai azokkal a személyekkel állnak szemben, akik nem a magyar nép ügyét képviselik, hanem zsidó származásuk révén nemzetközi cionista érdekeket szolgálnak. Ezek Pándi Pál és társaik, akikkel szemben csak széles körű összefogással lehet küzdeni. [...] Kissék – győzködi megbízóját az ügynök – nem ellenségei társadalmi rendszerünknek, ők is szocializmust akarnak, mint mi.” Lásd Ständeisky Éva: *id. mű*, 327.

²⁰ Lásd Ständeisky: *id. mű*, 327.

²¹ Für Lajos: *id. mű*, 126.

díciókat is megőrizni akaró nemzeti demokrata és e tradíciókat inkább hátráltatónak, visszahúzó erőnek tudós inkább a külhonban már beváltak látszó mintákat követő radikális demokrata irányzat”,²² illetőleg az ezt a mintát követő sajátos, internacionalista szocialista mutáció polémiája.

A Kiss Ferencék által ironikusan Nagy Népi Hurálnak nevezett közösségük²³ – amelynek azonosítása szinte valamennyi ügynök és belügyi tiszt számára komoly zavart és fejtörést okozott, fordítva azt „népi hurráh”-nak vagy „Népi Huszak”-nak – jelentőségét az egymásra találáson, a szervezetszerűsége túl az adta, hogy **a csoport a monopolizált, és mint azt láthattuk, számukra tiltott nyilvánosságon rést talált.** Ekkor még nem az általános sajtószabadság elveiért szálltak síkra, csupán fórumot szerettek volna gondolataiknak és az általuk fontosnak ítélt nézeteknek és témáknak abban a sajtóstruktúrában és nyilvánosságszerkezetben, amelyet ekkor még teljes egészében a párt és képviselőiben az Aczél György által irányított csapat felügyelt és birtokolt: „Für Lajos és budapesti baráti köre (többek között Kiss Ferenc, Szász György) történészekén kívül más csoportok tevékenységét is bírálják. Baráti összejövetelükön elsősorban az 'Élet és Irodalom' vezetését bírálják. Az a véleményük, hogy a lap szűk körű klikk irányítása alatt van, s eleve lehetetlenné teszik nekik nem tetsző személyeknek a publikálást. Erkölcstelen szerkesztői gyakorlat, mert bár ők gyakran élesen bírálnak személyeket, a megbíráltaknak nem teszik lehetővé, hogy ugyanabban a lapban megvédjék álláspontjukat, visszautasítanak alaptalan támadásokat. Célkitűzésük, hogy valamilyen formában betörnek a lap szerkesztői gárdájába, s megpróbálják saját elképzeléseiknek megfelelően befolyásolni hangvételét. Ezzel egy időben foglalkoztatja őket egy új lap indításának terve is, amelynek keresztülvitele véleményük szerint rendkívül bonyolult feladat lenne.”²⁴ A történelem ismeretében tudjuk, hogy elképzeléseik mennyire naivak voltak, illetőleg lapalapítási tervük olyannyira bonyolult volt, hogy arra csak a rendszerváltás időszakában kerülhetett sor, amikor is megjelenhetett a már Ilyés Gyula által is szorgalmazott *Hitel*.

Ez a rés a zárt és monopolizált nyilvánosság falán Ilia Mihály *Tiszatája* volt. Ilia 1972 és 1974 között főszerkesztője (már korábban is főszerkesztő-helyettese és lényegében egyik irányítója) a szegedi folyóiratnak, s egyértelmű törekvése, hogy országos jelentőségű irodalmi és kulturális lapot szerkesszen, teret adva elsődlegesen a népi mozgalom szellemi körének és eszméiknek, de integrálva minden erőt és irányzatot, amely értéket jelent. Für Lajos visszaemlékezése szerint Ilia kinevezését követően egyik első útja hozzájuk vezetett, s azt kérte, támogassák a lapot. A népi-nemzeti csoport is kapott a felkérésen, hiszen a rendszeres publikálási lehetőség „valósággal szárnyakat adott a társaságnak”, „mondhatni cselekvési teret nyitott” előttük.²⁵ „1972. július 26-án szerdán délután a Népköztársaság úti Ádám Sörözőben tartotta ülését az ún. Népi Huszak Hurráh – Kiss Ferenc irodalomtörténész vezetésével. Nagy eseményként könyvelték el, hogy politikai sikert értek el. Für Lajos cikkében – amely a *Tiszatáj* legközelebbi számában jelenik meg Ilia Mihály értesítése szerint – olyan politikai kitételek

²² N. Pál József: „A megtartók jöjjenek...” Miskolc, 2004, Felsőmagyarország Kiadó, 308.

²³ Lásd erről Pintér M. Lajos: *Ellenzékben – a „Nagy Népi Hurál”-tól a Magyar Demokrata Fórumig. A Kádár-rendszer nemzeti ellenzéke, 1968-1987.* Antológia Kiadó, 2007.

²⁴ „Debreceni” tmb: Jelentés, Szeged, 1974. szept. 30. – ÁBTL M-38684, 59.

²⁵ Für Lajos: id. mű, 125.

látnak napvilágot Dózsa mozgalmával kapcsolatosan, amelyek a mai politikai helyzet-re is jellemzőek. Szinte úgy értékelték, hogy Száraz György szindarabjain kívül – ez az első határozott politikai tett, amely azt is jelenti, hogy a Népi Huszak életjelt adott magáról.²⁶ A párt és a hatalom számára pedig ez az egymásra találás azt jelentette, hogy átlépték azt a kritikusi tömeget, amelyet még el tudott vagy el akart volna bírni és viselni, hiszen tudták, ez az összeborulás a felek részéről tudatos és koncepcionális. Az Iliát követő főszerkesztő, Vörös László írta: „A folyóiratnál megkomponálhatók az egyes lapszámok és a számok sorozata is, érvényesülhet a tudatos és összefogott programalakítás, ehhez megfelelő szerzői törzsgárda toborzása, s még tovább menve, az erre fogékony olvasótábor fölnevelése.”²⁷ Ilia és Kiss Ferenc köre éppen ezen dolgozott, s ahogy Vörös megjegyezte, „Aczél György nevével fémjelzett kultúrpolitika természetesen mindezzel tökéletesen tisztában volt”.

A mindennapi csaták a hetvenes évek első éveiben e felállás alapján folytak, szinte hónapról hónapra ütközve, háborúzva: például Für Lajos *Tiszatáj*-beli írásain, a *Milyen nyelven beszélnek a székelyek?*²⁸ kapcsán Aczél tombolva határrevíziót vízionált; a *Hazánk Kelet-Európa*-t,²⁹ ahogy Für találoán jellemezte, a *Népszabadság* „keretlegénye”, E. Fehér Pál marasztalta el egész oldalas cikkben. E. Fehérrel Kiss is folyamatos harcban állt, s az ütközetek folytak vele is, ahogy Naplójában írta: „Igaz, azzal kezdtem, hogy átgondoltam a botrányokat, amiket okoztam. Kezdvé a pécsin, ahol tagadtam, hogy a Tűztánc balszárnya orientáló tényező lehetne (Györe, Hárs, Simor). A legutóbbi az Írószövetségnek készült tanulmány a líráról. Bizony, egyik is, másik is valóságos kérdéseket vetett fel.”³⁰ S Aczél a vidéki folyóiratok, a *Tiszatáj* mellett az *Alföld* és a *Forrás* mint fő ellenállási góccokkal szemben is fellépett: „dörgött állandóan, követelte a főszerkesztők leváltását, a lap bezárását, bizonyos írások kivételét. Tehát működött a nem legális cenzúra, de annál keményebb cenzúra a politikai hatalom részéről, és működött az ellenállás a szellemi élet részéről.”³¹ S már ekkor is az Írószövetségben, ahol 1970-ben kibuktatták a nagyválasztmányból a hatalom delegáltjait, többek között Nemes Györgyöt, Jovánovics Miklóst, Szabolcsi Miklóst, Almási Miklóst és Hidas Antalt.³² Ezen harcok sorába illeszkedett a Kiss Ferenc 1972. novemberi debreceni felszólalása nyomán kialakult ütközet.

²⁶ Sziklai Barna: Jelentés. 1972. augusztus 19., ÁBTL M-41884/2., 97.

²⁷ Vörös László: *Szigorúan ellenőrzött mondatok. A főszerkesztői értekezletek történetéből, 1975-1986.* Szeged, 2004, *Tiszatáj* Könyvek, 9.

²⁸ *Tiszatáj*, 1972. augusztus, 57-66. (Előtte László Gyula régészeti írása, utána Vörös László Somlyó Györgyről, Rónay László, Kiss Gy. Csaba és Szokolczay Lajos, Olasz Sándor írásai.)

²⁹ *Tiszatáj*, 1973. május, 63-69. (Előtte Tamási Áron színműve mellett Bakos István írása *Budapest vagy a „vidék” [Fiatal diplomások elhelyezkedései]*, utána Tüskés Tibor, Ablonczy László, Kósa László, Vekérdi László, Varga Lajos Márton mellett Márkus Béla írása Illyés Gyuláról.)

³⁰ Kiss Ferenc: Napló, 1972. december 2. Kézirat.

³¹ Bíró Zoltán előadása – Szeged, 2000. 05. 02., idézi Pintér M. Lajos: id. mű, 15.

³² Lásd erről Révész Sándor: *Aczél és korunk.* Sík Kiadó, 1997, 179 vagy Fekete Gyula: „Javaslatot tettem, hogy a közgyűlés éljen a jogával, és saját maga is jelölhessen tagokat az elnökségbe. A szavazásnál az MSZMP listájáról kiesett három főszerkesztő: Nemes György, Jovánovics Miklós és Almási Miklós, valamint két író, Szabolcsi Miklós és Hidas Antal. A helyükbe került Csoóri Sándor, Czine Mihály, Kamondy László, Szakonyi Károly és Keresztury Dezső. Ettől kezdve megszűnt a kizárólagos pártlista, a továbbiakban mindenki ragaszkodott ahhoz, hogy az írószövetségnek is lehessenek saját jelöltjei” – *Antal és a nagykoalíció*, 2005. ápr. 2.

Az 1972-es Debreceni Irodalmi Napok

Az MSZMP KB Tudományos és Közoktatási és Kulturális Osztálya 1972 nyarán javaslatot fogalmazott meg a pártvezetésnek a „Debreceni irodalmi napok” vitájának megrendezésére azzal a kimondott céllal, hogy a hetvenes évek elejére az irodalom világában meggyengült szocialista elkötelezettséget erősítsék. „Irodalmi, művészeti életünkben, olykor tanulmányokban, kritikákban, teoretikus megfogalmazásokban is felbukkan az a nézet, amely – legtöbbször burkoltan, de olykor nyíltan is – mint ’korszerűtlent’ igyekszik diszkreditálni a realizmust s méginkább a szocialista szellemű társadalmi elkötelezettséget.”³³ A pártközpont az Írószövetséggel karöltve, Móricz Zsigmond halálának 30. évfordulóját találta megfelelő alkalomnak arra, hogy nyílt vitában újrafogalmazza a „korszerű realizmus és a mai értelmű társadalmi elkötelezettség kérdését”. A javaslat nem rejtette véka alá azt sem, hogy az esemény nem Móriczra való emlékeztetést, hanem a fenti kérdéstről nyitott vitát szolgálná. A pártközpont erre a rendezvényre szerette volna összpontosítani erőit, ahogyan fogalmaztak: „Ennek a rendezvénynek igazi jelentősége akkor lehet, ha sikerül felsorakoztatni felszólalóként, vitázóként az irodalmi élet legjelentősebb erőit, társadalmi elkötelezettségű írókat, kritikusokat, teoretikusokat, de a más álláspontot képviselőket is.”³⁴

A vitaindítót Király Istvánra bízta, s szerették volna, ha hozzászólóként megnyerhetik Illyés Gyulát, és felsorakoztathatják az irodalmi-kritikai és szellemi élet nagyságait, ide értve Pándit, Illés Endrét, Nagy Pétert, Szabolcsit és Czine Mihályt, Benjámint, Lászlót, Juhász Ferencet, Simon Istvánt, Somlyó Györgyöt, Vas Istvánt, Fekete Gyulát, Örkényt, Sántát és másokat. Az Irodalmi Napok „részvételi színvonalát” a Szabó B. István által írt és Aczél Györgynek továbbított értékelése közepesnek ítélte, és a vára-koszhoz mérten mindenképpen alacsonyabbnak. Mert ugyan jelen voltak a hivatalos nagyságok (Darvas, Dobozy, Illés Endre, Király, Szabolcs, Koczás Sándor, Nemes György, Béládi, Kovács Kálmán, Kovács Sándor Iván, Héra Zoltán, Agárdi Péter és a nem hivatalosak, Féja, Cseres Tibor, Karinthy Ferenc, Molnár Zoltán, Fekete Gyula, Mocsár Gábor, Gerő János, Simon István, Ratkó József) mellett a fiatalok (Simonffy András, Czakó Gábor, Ördögh Szilveszter) és a népi-nemzeti csoporthoz kötődők, Ilia Mihály, Kiss Ferenc, Juhász Béla, Bata Imre, de bizonyos csoportok és szemléletek, ahogyan fogalmaztak, hiányoztak a tanácskozásról.

A hiányzókat a pártközpontban öt csoportba sorolták: a) nem voltak ott az Írószövetség idősebb kommunistái (Tamás Aladár, Földeák János, Molnár Géza, Vértes György); b) az „Emberavatás” prózaíró nemzedéke (Sánta, Galgóczi, Moldova, Csurka); c) a „Tűztánc”-csoport (Garai, Ladányi, Györe), illetve a prózaírók közül Kertész Ákos, Gáll István, Bertha Bulcsu; d) s a „polgári” szemléletű irányzat (Somlyó, Örkény, Mándy, Rónay, Nemes Nagy); e) és hiányzott Juhász Ferenc, Nagy László, Csoóri Sándor, Csanádi Imre is.

Király István előadását „jó színvonalúnak” értékelték, amely a „fogyasztói erkölcs-csel” szemben a „dolgozó, termelői erkölcs” kimunkálásának „egység-platformját hir-

³³ Nagy Miklós: Javaslat az Agit. Prop. Bizottságnak a „Debreceni Irodalmi Napok” megrendezésére, 1972. augusztus 25. - Magyar Országos Levéltár (MOL) 288.f. 36/1972/16. o.e., 65.

³⁴ Uo., 66.

dette meg”,³⁵ ahogyan egy másik, szintén a pártközpontban született *Feljegyzés* fogalmazott, azok a kérdések kerültek előtérbe, amelyeket a „szocializmus építése fejlettebb szakaszon” felvetettek. Sem az előadást, sem a hozzászólásokat nem ismertetjük részletesen, mivel tárgyalt témánk szempontjából nincs jelentőségük. A Feljegyzésekből annyit érdemes rögzítenünk, hogy a tanácskozás légkörét nyíltak és őszintének, a hozzászólásokat konstruktívnak és előremozdítónak értékelték – azaz lefordítva: a párt irányvonalával és elképzelésével egybevágtak –, természetesen Kiss Ferencén kívül: „Voltak olyanok is, akikkel nem érthetünk egyet, mert – véleményünk szerint – a párt kultúrpolitikáját megkérdőjelező kinyilatkozások voltak. Különösen a tanácskozás második napján Kiss Ferenc kritikus felszólalása tartalmazott ilyen elemeket.”³⁶

Az övét sem ítélték rossz szándékúnak, „de néhány nagyon szerencsétlen, sőt elfogadhatatlan megfogalmazása is volt”,³⁷ így például a Feljegyzés szerint a Király által „valuta-erkölcsökről”, a turizmussal beáramló polgári befolyásról szóló megfogalmazásához fűzött megjegyzése: „Kiss szerint többet ártanak azok, akik itthon is csak turistaként ismerik a nép gondjait; kifogásolta, hogy kizárólag Rényi, Pándi, E. Fehér ítélnesse meg, hogy pl. az erdélyi magyar irodalomból mi érdemes kritikára, s mi nem.” Vagy egy más leirat szerint: „Egy népet nem attól kell félteni, hogy a nyugati turisták mit hoznak, hanem attól, hogy a hazai turisták mit produkálnak. Nem értik a logikát, folyton szégyenkeznek. Ebben a vonatkozásban igen súlyosak a nézeteltérések.”³⁸

Érdemes felhívunk a figyelmet arra, hogy az inkriminált megjegyzésen túl, az első pártközponti Feljegyzések szerint Kiss Ferenc felszólalásában három súlyos problémakört is felvetett:³⁹

1. **A létező és fennálló szocializmussal kapcsolatosan:** „Mit érdekel engem a szocializmus maga, ha az én népem nem találja fel magát? Az élő magyar irodalom is gondolkodik erről. Annyiban és úgy kívánja a szocializmust, amennyiben őt licitálja. Ki licitálja számunkra azt, hogy élni lehet ma emberségesen?” Nem kevesebbet fogalmazott tehát meg, minthogy a fennálló politikai rendszer annyit ér, amennyit a nemzetnek segíteni tud, amennyiben az emberséges életet biztosítja, tehát a szocializmus számára nem jelent célt, csak esetlegesen eszközt, s hogy minden rendszer annyit ér, amennyiben szolgálni tudja a nemzet, a társadalom érdekeit.
2. Felvetette a **nemzeti kérdés legsúlyosabb problémáit**, s megemlítette, hogy drámai a helyzet, „zaklatott a nemzetkép”, s ennek elleplezése folyik, azaz a problémákat őszintén feltárni kívánók nem kapnak nyilvánosságot, működik a cenzúra és az ideológiai kirekesztés.
3. A szomszéd államok magyar irodalma kapcsán – a **határon túli magyarság kérdését** felvetve – utalt arra, hogy Móricz Zsigmond első dolga volt, hogy kapcsolatot találjon a határon túli magyar írókkal, hiteles képet fessen állapo-

³⁵ Szabó B. István Feljegyzése, 1972. november 21. MOL, uo., 99.

³⁶ MOL, Feljegyzés, 1972. december 23. - uo. 105.

³⁷ MOL, uo., 100.

³⁸ MOL, uo., 84.

³⁹ Kiss Ferenc idézett szóhasználatán nem szabad meglepődünk, a nyilvános fórumokon, a hivatalosságokkal történő párbeszéd során csak a hódoltsági nyelv – ha tetszik, a pártideológia szakzsargonja – használata volt kötelező. Ez az olvasóra sajnos fordítási feladatot is ró egyszersmind.

tukról és magyarságukról. Ha ma ezeket a kérdéseket valaki felveti – mondta, nacionalistának, gyanús embernek bélyegzik.

Standeisky Éva így összegezte Kiss előadását: „1972 novemberében a debreceni Móricz Zsigmond-konferencián felszólaló irodalomtörténész, Kiss Ferenc szerint elsősorban nem a nyugati hatásoktól, a »valuta-erkölcsöktől« kell elsősorban óvni az irodalmat, nem a »nyugati turistáktól«, mint ahogy azt Király István fejtegette, hanem a »hazai turistáktól«, azoktól, akik nem érzik át a határon belül és kívül élő magyarság problémáit. »A fórumok rosszul vannak elosztva. Össze kell fognunk a szocialista eszmék jegyében«, de ez mindaddig nem megvalósítható, amíg az irodalomban »Pándi és a többiek (Rényi Péter, E. Fehér Pál) az irányadók.«⁴⁰

Király István Kiss Ferenc felszólalására azonnal és indulatosan reagált, kikérve magának a diszkriminációt. Fodor András naplója szerint: „Darvas pámpillósan sajnálkozik: amikor a vita a legizgalmasabb lenne, akkor jutunk a végére... – Ez nem izgalmas, ez felháborító! – veri az asztalt nekidühödve Király. Azonnal szót kér.”⁴¹ Olasz Sándor emlékezete szerint is: „Ma is előttem a kép: valamikor a hetvenes években a debreceni irodalmi napokon az elnöklő Király István veri az asztalt: »A tiszapéterfalvi kolhozparaszt gyereke nem mondhat ilyet!«⁴² Király válaszában hangsúlyozta, hogy vállalja 1950-es, 1955-ös önmagát, ő kommunistaként és párttagként hirdeti a pártosság és a népiség egységét. Standeisky Éva szerint: „Király állítólag indulatosan visszautasította a »diszkriminációt«. Az utána felszólalók vagy óvatosan csatlakoztak Kisshez (Fekete Gyula), vagy nem reflektáltak rá: hallgatásuk nem csupán egyetértést (Darvas József), hanem készületlenséget, tehetetlenséget is sejtet (Simó Jenő művelődésügyi miniszterhelyettes). Egyedül Dobozy Imre, az Írószövetség főtíkára helytelenítette nyíltan a kódolt antiszemizmust, de ezt maga is kódoltan tette. A szövetség keresése vagy elutasítása nem függhet attól, mondotta, hogy »akik pozícióban vannak, milyen felekezettűek voltak valamikor«, vagyis Dobozy egybemosta a vallási hovatartozást a származással. (Az egyik pártközponti feljegyzés szerint Dobozy lappangó faji diszkriminációt emlegetett.)⁴³ A Feljegyzésekben foglaltak alapján azonban a fentiekkel szemben sem Darvas nem értett egyet Kiss-sel – ezt zárszavában határozottan kifejezésre juttatta –, sem Simó Jenő miniszterhelyettes, aki a „KB határozatra épített, alapos és igen jól fogadott” felszólalásában cáfolta „Kiss félrevivő szavait”.⁴⁴ Téves tehát az a beállítás, hogy egyedül Dobozy emelt szót ellene, s jegyezzük meg, hogy az ő véleménye is árnyaltabb volt a pusztá elutasításánál. Nem véletlenül, hiszen, akik hallották őt, s a Feljegyzések készítői előtt is nyilvánvaló volt, hogy bár a hivatalos politikától messze állt Kiss mondandója – kifejezetten ellenséges a fennálló rendszer ideológiájával szembeni –, éppen ezért azzal érdemben kellene vitatkozni. Hiszen – az előbeszéd fésületlenségében, de – az egy jól összefogott, a párttól élesen elkülönülő gondolkodásmód kifejtése volt. Csak később dőlhetett el, hogy az elhallgatás és az antiszemita vád kiemelését és nem a nyilvános vita eszközt alkalmazták vele szemben. Az ese-

⁴⁰ Standeisky Éva: id. mű, 325.

⁴¹ Fodor András: *A hetvenes évek, 1970-1972*. Helikon Kiadó, 1995, I. köt., 465.

⁴² Olasz Sándor: Kiss Ferenc halálára. *Tiszatáj*, 2000, 2. szám, 120.

⁴³ Uo., 326.

⁴⁴ Szabó B. István: Feljegyzés, 1972. nov. 21. MOL, id. h., 101.

ménnyel kapcsolatosan ugyanis működött a hírzárlat, arról még talán az MTI sem tudósított. Egyetlen írás látott napvilágot, a *Magyar Hírlap* kiküldött tudósítójának, a debreceni népi-nemzeti kör egyik fiatal tagja, Ablonczy László tollából, akinek telefonba diktált cikkét a szerkesztőség gyanútlanul közölte, s amelyről a pártközponti feljegyzés az Irodalmi Napok utóélete kapcsán azt jegyezte meg, hogy „felelőtlenül” éppen Kiss Ferenc hozzászólását emelte ki.

Fekete Gyula valóban igyekezett a felek között békíteni, és az együttműködést hangsúlyozta, a bizalom helyreállításának fontosságát, ahogyan Fodor András fogalmazott, szerencséje volt, „félgőzzel helyre teheti a dolgokat”.⁴⁵ Simó Jenő miniszterhelyettes amúgy érdemben valóban nem reagált a vitára, csak a szokásos pártzsargon és pártbrossurák ismétlésére szorítkozott, „áldás gyanánt szórja közénk az állami södert”.⁴⁶ Darvas József zárszavában viszont egyértelműen és határozottan Király mellé állt, elítélve Kiss Ferenc felszólalását.

Harcok és álláspontok

Nagy Miklós osztályvezető feljegyzése szerint november 21-ére berendelték Kiss Ferencet a pártközpontba a debreceni felszólalása ügyében, ami nem sok jóval biztatott. A berendelésről előzetesen értesült, hiszen Király ezt a 20-ai beszélgetésük során jelezte, számíton egy ilyen megkeresésre. A feljegyzésben írtak alapján Kiss megviselt idegállapotban, elkeseredve s „talán félve jött el a beszélgetésre”,⁴⁷ ahol sajnálatát fejezte ki, hogy hozzászólásával megzavarta az amúgy kiegyensúlyozott tanácskozást: „Hibás volt tartalmilag is, amit elmondott, pontatlanul fogalmazott, de ezen túl, hozzászólását félre is magyarázzák.” Kiss a beszélgetés során tehát elismerte, hogy pontatlanul fogalmazott, de felhívta a figyelmet arra, hogy felszólalása mögött sok személyes keserűség, sérelem feszül: „...a napilapok és a folyóiratok – elsősorban a Népszabadság kulturális melléklete és az Élet és Irodalom – hamisan közvetítik, értékelik az irodalmi alkotásokat. Egy meghatározott kört távol tart az érdemi kérdésekhez való hozzászólástól. Önmagára vonatkozóan – és általában a népies indításúakra vonatkozóan – mondta el: jelentősebb időszzerű kérdésekhez nem szólhatnak hozzá, mert nem közlik, megszegyenítik őket. Ha ilyenre mégis sor kerül, rövid úton követi egy elítélő glossza, amire nem lehet visszaválaszolni. [...] Úgy érzi, hogy a publicisztikának nincs szüksége a plebejusi közösségtudatra. [...] Személyes sérelemként vetette fel, hogy tudtával többször felmerült, hogy a Kortárs szerkesztőségében való részvételre lehetőséget kap, erre nem kerülhetett sor. Az Eötvös Kollégiumban tartott szemináriumát betiltották azután, hogy fellépett a történelmi múltat deheroizáló törekvésekkel szemben.”⁴⁸

Kiss Ferenc tehát – bár a feljegyzés félelméről is hírt adott – hozzászólását árnyaltan értékelte, azaz elismerte, hogy formailag, habitusában és artikulációjában hibás és pontatlan volt, de mondandója lényegét illetően azt változatlanul fenntartotta. Leszögezte, hogy továbbra is úgy látja, az irodalmi élet kettéosztott, a pozíciók és a lehetősé-

⁴⁵ Fodor András: id. mű, 466.

⁴⁶ Fodor András: uo.

⁴⁷ Nagy Miklós: Feljegyzés, 1972. november 22. MOL. uo. 96.

⁴⁸ MOL, uo., 96-97.

gek elosztása egyenlőtlen, s a népiekhez sorolható szereplőket háttérbe szorítják, publikálási lehetőséghez érdemi kérdésekben nem jutnak, a *Népszabadság* és az *Élet és Irodalom*, amely meghatározó pozíciókkal rendelkezett a kulturális-szellemi élet formálásában, egyértelműen kirekesztette őket. A berendelésről és az ott elhangzottakról az ügynökök is szállították az információkat a belügy számára: „Kiss Ferencet, aki belső turistákról mint itthon élő és élősködő kulturális vezetőkről beszélt Debrecenben, Nagy Miklós fogta vallatóra a pártközpontban, s kijelentette, hogy nem azért mondta, amit mondott, hogy Aczélt leépitik. Nagy a valószínűsége, hogy egyre inkább balra tolódás következik.”⁴⁹ A belügyet jól láthatóan Kiss Ferencnek Aczél helyzetét és az esetleges párton belüli erőviszonyok átrendeződését értékelő véleménye foglalkoztatta.

A pártközpontban Kiss felszólalását határozottan elítélték, amit Nagy Miklós közvetített, s megállapodtak abban, hogy Kiss levélben (írásban) is minősíti felszólalását, s aztán egy nagyobb összefoglalás is adja álláspontjának. A levelet teljes egészében itt közlöm, a nagyobb lélegzetű, *Az egység akadályai* című munka pedig a következő év elejére elkészült, és Nagy Miklósnak elküldte.⁵⁰

MSzMP Központi Bizottsága
Tudományos és Művelődésügyi Osztály
Nagy Miklós elvtárs
Budapest, V. Széchenyi rakpart 19.

Kedves Nagy Miklós Elvtárs!

A debreceni Móricz-tanácskozáson elhangzott felszólalásomról különféle interpretációk kerültek forgalomba. Engedd meg, hogy ezzel kapcsolatban az alábbiakat előadjam.

Az, hogy az említett értelmezések között olyan is akad, amely szerint én az irodalom egységének akadályait a származás szempontja szerint neveztem meg, önmagában is arra vall, hogy felszólalásom nem volt félreérthetetlen. Ezt több okból is súlyos hibának érzem.

Először azért, mert eddigi pályám során mindig a teljesítmények értéke szerint igyekeztem elemezni és értékelni minden jelenséget. Már egyetemi hallgató koromban sem voltam hajlandó részt venni olyan kampányokban, amelyek az értékre nem voltak tekintettel. Később pedig saját szabadságom, emberi kapcsolataim zálogaként védtem azt a jogom, hogy mindenkit aszerint ítélhessek meg, amit művel. – A vidéki dilettantizmus elleni harcaim (Irodalom megyei szinten? Kortárs, 1963:6) egyfelől, másfelől a Radnótiról, Bálint Györgyről, Gaál Gáborról írott tanulmányaim a leggyanakoőbb olvasót is meggyőzhetik erről. E munka – Gondos Ernőtől Komlós Aladárig – irodalmunk minden rétegében igaz barátokat szerzett nekem, s most e balul sikerült felszólalás szándékaim tisztaságának magyarázatára kényszeríthet, ami önmagában is keserves és megszégyenítő.

A másik ok, amiért bánt ez a kudarc, az, hogy a debreceni tanácskozás referátuma valóban kitűnő munka volt, alkalmas arra, hogy alapján a cselekvő, felelős, emberi érdekű irodalomért folyó küzdelem új lendületet vegyen. A vitában is erősödtek egy ilyen összefogás feltételei. Őszintén sajnálom, hogy a folyamatot – melynek a Móricz-tanácskozáson túl még úgymint súlyos akadályokkal kell számolnia – az én felszólalásom is megzavarta.

⁴⁹ Jelentés, 1973. január 30., Sziklai Barna – ÁBTL M-41884/2, 123.

⁵⁰ Az írást 1973. január 29-ei levelével küldte meg Nagy Miklósnak – MOL, id. h., 111.

Jól tudom azonban, hogy a hiba belátása nem teheti semmissé, ami történt, s nem orvosolhatja a bajt, ami támadt. A történetek megítélése nem is az én jogom. De ha erre sor kerül, kérem, vegyék figyelembe, hogy én, amikor a »hazai turisták«-ról beszéltem, csupán a felületes, lélektelen, de mindenben csalhatatlan közírókra gondoltam. Az egység akadályairól szólva sem akartam kétségbe vonni senki illetékességét, csak némely áramlatok egészségtelen túlsúlyát, diktáló szerepét rosszaltam, a tömeghatású fórumokon frissebb erőknél, gondolatoknak, onnan kizorult nagy áramlatoknak kívántam több teret.

S eredeti gondolataim eltorzulásában annak is szerepe volt, hogy úgy éreztem, sem egy jó referátum, sem az ilyen tanácskozások nem változtatnak a szereposztáson s így [olvashatatlan] a közvéleményt irányító szellemem sem. Azon a szellemem, mely a közösség, az ország iránti felelősség táplálásában egyre tehetetlenebb. A jelek arra vallanak, hogy a szigorú önismeret jogos parancsai mellett ez a tehetetlenség, ennek aktivitásába átszűrő ingerültsége tette nálunk divattá a nemzeti múlt s a plebejus forradalmiság sok értékének nyegle és kíméletlen kezelését. E folyamat tényei naponta felsebzik az igazság, a jó közérzet, a nemzeti lét értelmével törődő emberek érzékenységét. Az enyémet is. S ez az összetorlódott, termékeny kiutat nem találó keserűség zavart ilyen artikulálatlan megnyilatkozásba.

Pedig a meggyőző, pontos és tiszta beszéd az eseményen, s hogy ez ellen most vétettem, erre az előbbi magyarázatot sem érzem elég mentségnek.

*Türelmed köszönöm s tisztelettel
üdvözöllek*

Kiss Ferenc

Budapest, 1972. nov. 22.⁵¹

A levélben a pártközpont feltehetően nem azt kapta – a feltétlen kapitulációt –, amit várt, dacára az addigi és a várható presszió ellenére. Levelében ugyanazt a magatartást tanúsította, amit a személyes meghallgatása során: egyfelől elismerte hibáját felszólalása félreérthetősége okán, nevezetesen, hogy abba beleérthető volt, az irodalom egységének akadályát a származás szempontjai határoznák meg. Ezt az értelmezést azonban súlyos félremagyarázásnak tartotta korábbi munkásságára hivatkozva, hiszen addigi pályafutása során mindig is a teljesítmények értéke alapján igyekezett elemezni és értékelni, saját szabadsága, emberi kapcsolatai zálogaként védte azt, hogy mindenkit aszerint ítélhessen meg, amit tesz. A másik ok, amiért fájlalta felszólalása félreértelmezését, hogy Király előadását kitűnőnek tartotta, amely egy szélesebb összefogás alapjául szolgálhatott volna.

Ugyanakkor a formai hiba elismerését követően az érdemi kérdésben nem visszakovert, s az alapprobléma felvetésének jogosságát továbbra is fenntartotta. Pontosította, hogy amikor „hazai turisták”-ról beszélt, azokra a felületes, lélektelen, de mindenben csalhatatlan közírókra gondolt, akikre a kulturális-szellemi élet egységének akadályaként tekintett, s akiknek egészségtelen túlsúlyát, diktáló szerepét nem kívánta elfogadni. Úgy érezte, sem egy jó referátum, sem az ilyen típusú tanácskozások nem tudnak változtatni a szereposztáson és azon a közvéleményt irányító szellemem sem, mely a közösség, az ország iránti felelősség táplálásában egyre tehetetlenebb. E folyamat tényei,

⁵¹ MOL, id. h., 67.

ahogyan fogalmazott, „naponta felsebzik az igazság, a jó közérzet, a nemzeti lét értelmével törődő emberek érzékenységét”.

A felszólalás negatív következményeit a lehető legszélesebb körre igyekeztek kiterjeszteni, így Kiss Ferenc mellett a népi-nemzeti ellenzék tevékenységéhez kapcsolódó, egy másik fontos személyt, Iliá Mihályt is megpróbálták hírbe keverni, aki ennek a csoportnak az egyetlen nyilvánosságát biztosította. Iliával szemben komoly fenntartások fogalmazódtak meg, Kiss Ferenczel való tüntető egyetértése miatt vele szemben is felvetették az antiszemitizmus vádját: Pándi egy találkozáson figyelmeztette, úgy hírlík, ő tapsolt leginkább Kiss Ferencnek, és amúgy is „olyan partok felé evez”, amely korábban rá nem volt jellemző. Minderről, a szálatat mozgató személyekről és véleményéről az alábbi, Szabó B. Istvánhoz írott – aki akkor a KB Kulturális Alosztályának, irodalomért felelős munkatársa volt – leveléből kaphatunk pontos képet:

*Szabó B. István*⁵²
Irodalomtörténésznek
Budapest, XI.
Ménesi út 11-13.

Kedves Barátom,
nem adódik alkalom, hogy szóban s hosszabban beszéljek veled, bár kerestem mindig a módot rá. Egyszer sem sikerült olyan helyzetben találni, hogy te is ráértél volna; az Aczél-Óvári tájékoztatón is jó lett volna beszélgetni, de ott meg a hangulat nem volt éppen megfelelő, hogy kiseded dolgaimmal előhozakodjak. Mégis kellene valamit beszélnünk, ezért írok. Váltig hívtalak benneteket az elmúlt időkben, hogy gyertek le, de hiszen jól tudom, hogy milyen hajtásban vagytok.

A lap dolga izgat leginkább, bár van jócskán olyan magánemberi-szakmai gondom is, amiben segítségeteket kellene kérnem. De ez most nem fontos.

A Tiszatáj dolgáról kellene szólnom. Rátkai Ferinek⁵³ már jeleztem, hogy külföldi magyar irodalom ügyében, a lap terveinek ismertetésére, föl fogom keresni. Néked más gondomról kell beszélni. Itt valami végzetes félreértés van körülöttünk, a lap körül. Ezt Pándi Pál furcsa megnyilatkozásán látom: azon a tájékoztatón odajött hozzám, és azt mondta: neki szóltak, hogy Debrecenben én tapsoltam legjobban Kiss Ferinek, és különben is egyre hallja, hogy olyan partok felé evezek, amely rám régebben nem volt jellemző. No! A tény ez: Debrecenben készültem hozzászólni, Darvas lezárta a vitát, joggal, hiszen Ratkó hozzászólására senkinek sem lett volna szüksége. Király előadását egy jó platformtervezetnek tartottam, és ebben a szellemben szóltam volna hozzá. Éjszaka megírtam, hogy ne kelljen dadognom. Kiss Feri hozzászólása azonban elmosta a dolgot. Ha valaki szomorú volt akkor, én voltam. Valami végzetes elszúrást láttam az egészben, és sajnáltam Királyt, akin látszott, hogy várja a jó szót, ha vitatkozót is, de várja, és nem egyszerűen Móricz-émlékbeszédet tartott. Ha valaki nem tapsolt, az akkor én voltam, meg Annus Jóska, a szerkesztő társam. Úgy látszik Pándi rossz megfigyelőt küldött oda, aki engem nem ismer. De hát milyen vizek felé evezek én? Vajon tényleg csak úgy lehet már a mi szellemi

⁵² MOL, id. h., 86–87.

⁵³ 1960-tól a Művelődésügyi Minisztérium Irodalmi Osztályának főelőadója, majd osztályvezetője volt. 1970. áprilistól az MSZMP KB TKKO munkatársaként dolgozott, 1971. márciustól alosztályvezető, 1977-től osztályvezető-helyettes, 1980-ban kinevezték a művelődési miniszter-helyettesé, a minisztérium pártbizottságának a tagja volt.

életünket osztályozni, hogy melyik csoportba tartozik, hogy kinek tapsol, kinek nem tapsol? Vajon a szocializmushoz való hűség az bizonyos személyek privilégiuma csak? Én nagyon egyetértettem Királlyal, amikor azt mondta, hogy a vitázó feleknek ebbéli hűségében nem hajlandó kételkedni. S a bírálatával is egyetértettem. De Pándi reflexiója csak látható jele volt annak, amit régen érezek: itt valami erőszakos fölszín alatti mozgás van, hogy tartozzon valahova az ember, valamelyik csoportba, mert ha nem, akkor gyanús. Az a pro és kontra pletyka, amely a Tiszatáj körül az irodalom alatti világban járja, az elkésesítő. Többször és több helyütt mondtam már: ha valami nem a szerkesztéstől származik, az csak pletyka lehet, hiszen terveinkről, dolgainkról azért talán csak mi tudunk legtöbbet, nem a kávéházi Konrádok. Tudom, hogy naív elképzelés Szegeden országos, összmagyar irodalmi érdekű lapot csinálni. De meg lehet próbálni és egy-két év után meg kell ítélni, hogy sikerült-e. Mindennek helyi akadályai is lehetnek és vannak is, hogy ilyen szinten kétségbe vonják a jószándékot, s minőségben való gondolkodás jogosságát, ez elkésesít, és a legszomorúbb konzekvenciák levonására fog kényszeríteni. Én abba a játékba, mely cionizmus, antiszemizmus erővonalaira rendezi el az irodalmi életben is a hovatarozást, nem tudok bele-menni. De abba se, amely szándék szerint a szocializmushoz való hűségnek vannak első és másodosztályú, sőt alábbra is helyezhető képviselői, s nékem vagy éppenséggel a lap munkatársainak itthonvalóságában, a szocializmusban való otthonosságában kételkedjenek. Marad a filosz-asztal, amely ugyan sohasem volt számomra rossz, de marad egy keserű tapasztalás is: buta és avult szándékok miatt nem lehetséges nagyobb távon a jobbra törés.

Ha keserűbb ez a levél, mint a valóság, azzal magyarázható, hogy igen csak magamban fővök itt, ezekről a dolgokról aligha van mód az itteni vezetéssel szót váltanom. Csinálom a lapot nem csökkenő intenzitással, de a tüske benn van a talpamban. Ha mód van rá, kérek, hogy tedd lehetővé valamelyik pesti utamon a beszélgetést, esetleg akkor, amikor Rátkaival beszélnek a külföldi magyar dolgokról. Ez utóbbival kapcsolatban még: elolvastam Béládi Miklósék összefoglalóját a nyugati magyar irodalomról. Sok apró és általam ismeretlen adatot is találtam benne, pedig nekem is van egy kis könyvtáryi anyagom a nyugatiaktól. Béládival is beszéltem: ha az anyag majd átmegy a pártközpontban is, és lehet kb. 30-40 flekkes összefoglalót írni belőle Béládiéknek, akkor annak közlését a Tiszatájnak szeretném megszerezni. Kérek, hogy támogassad ezt az ügyet, ha szóba kerül a publikálás dolga. Tudom, hogy nem közeli ez, de hát jó előre gondolni is.

Ha van rá mód, majd üzenj, hogy mikor tudnálak elérni.

Szeged, 1973. febr. 4.

Barátsággal üdvözöl híved:

/Ilia Mihály/

A levélből kiderül, hogy bár Ilia hozzászólással készült, az első nap éjszakáján azt le is írta, de Kiss Ferenc felszólalása után már nem érezte érvényesnek és elmondandónak. Véleménye szerint Király előadása jó alapja lehetett volna egy együttes gondolkodásnak, de Kiss kategorikus és a vitát új perspektívába helyező mondatai ezt a helyzetet gyökeresen megváltoztatták. Ilia ennek a fejleménynek érezhetően nem örült, mert úgy gondolhatta, hogy Királlyal érdemes közös hangot találni, márcsak azért is, mert előadása gesztus volt felénk, s várta is a visszajelzést. Ezért sem ő, sem szerkesztőtársa nem tapsolta meg Kisst, a megfigyelők nyilvánvalóan rossz hírbe akarták őt keverni. „De hát milyen vizek felé evezek én?” – tette fel a kérdést. Számára igen ellentmondá-

sosnak tűnhetett, hogy párttagként mintha ki akarnák rekeszteni őt a szocializmushoz hűségesekek köréből, s mintha valami láthatatlan erő – ma már tudjuk, hogy a legfőbb irányító, Aczél milyen szívesen élt ezzel az eszközzel, mindkét oldallal szemben – szándékosan ketté kívánná osztani a társadalmat: valamelyik oldalhoz tartoznod kell, mert az irányzatokon felülállás – amely Ilia napi szerkesztési gyakorlata volt – gyanús és ezért nem elfogadható értelmiségi magatartás. Márpedig Ilia éppen erre tett kísérletet: Szegeden országos, összmagyar irodalmi érdekű lapot csinálni, jószándékkal és a minőségben való gondolkodással. Ha ennek jogosságát kétségbe vonják, az őt a „legsomorúbb konzekvenciák levonására” fogja kényszeríteni – írta. Mint tudjuk, ez néhány hónap múlva bekövetkezett. Decemberi lemondásához vezető indokok között ezért szerepet játszhatott az, hogy – bár szimpátiája és elkötelezettsége egyértelműen megállapítható – nem kívánt állást foglalni és valamely táborhoz csatlakozni a hatalom által szított népi-urbánus vitában, felül kívánt emelkedni azon. Érdemes leveléből az erre vonatkozó részt még egyszer idéznünk, mert a hetvenes évek szellemi életének, úgy gondoljuk, egyik legmesszebbre látó mondta: „Én abban a játékba, mely cionizmus, antiszemitizmus erővonalaira rendezi el az irodalmi életben is a hovatartozást, nem tudok belemenni.” Kikérte magának, hogy őt másodosztályú állampolgárként kezeljék azok, akik ezt a kategorizálást végezték, kétségbe vonva esetleges elkötelezettségét. Ha ezen nem lehet változtatni, Ilia számára az egyetlen követhető út maradt, a kivonulás, ahogy ő fogalmazott, a „filosz-asztal”, amely ugyan egyetemi oktatóként nem volt idegen tőle, de egy olyan ember számára, aki cselekvő részese kívánt lenni egy egészségesebb közélet alakításában, mindenképpen csalódás. Tudjuk, Ilia számára csak ezt az utat hagyták. Ilia pedig a szellemi függetlenség és lelki integritása megőrzéséért ezt választotta.

A vihar oka

Eddig a debreceni felszólalás körülményeit és látható vagy írott következményeit vettük számba, de annak mélyebb értelmezését és mondandóját Kiss Ferenc naplója segítségével próbáljuk meg feltárni. Előtte azonban ki kell térjünk Kiss Ferenc és Király István viszonyára is.

Közöttük afféle tanár-tanítvány, mentor és mentorált közötti kapcsolat állt fenn, amit azonban a kétféle világnézet közötti állandó feszültség, viták, ugyanakkor az egymással szembeni bizalom és a szakmai munka iránti tisztelet jellemzett. Király mindhalálig elkötelezett kommunista, aki 1945-től 1989-ig végigszolgált a diktatúrát, a legmagasabb ideológiai posztokon határozta meg a kádári rendszer irodalompolitikáját és gondolkodását, az egyik legfontosabb spiritus rectora a magyarországi szocializmus építésének ennek megfelelő tisztségek betöltésével. Kiss Ferenc ezzel éppen ellentétes pályát futott be, az 1956-os forradalomban vállalt szerepe miatt eleve „gyanús elem”, aki nagyon hamar a párt- és belügyi szervek látóterébe került. A népi mozgalomhoz kapcsolódó, nemzeti elkötelezettségű eszmerendszer alapján folyamatosan opponálta a fennálló rendszert, annak mindvégig ellenzéke és a hivatalos szóhasználat szerint ellensége volt. Király, mintha azt az embert szerette volna Kissben, amilyenné talán ő szeretett volna válni, s amilyenné ő nem mert lenni, talán a „jobbik” felét. Két szuverén gondolkodó gyürkőzött egymással évtizedeken át, hogy a másik „lelkét”

megnyerje az igaz ügy számára: Király Kiss Ferencet a marxizmus, a szocializmus ol-tárára, Kiss pedig Királyt éppen ezen eszme hazai helytartóitól történő elszakadásra. A kapcsolat visszanyúlik a hatvanas évek elejéig, és tartott a nyolcvanas évekig, ahogyan arról Kiss Naplója és leveleik tanúskodnak. Egyetlen levélbe szeretnék itt bepil-lantást engedni, mert abból minden további elemzés helyett sokkal pontosabb képet kaphatunk e két ember ellentmondásos kapcsolatáról, viszonyukról, vitáikról, de még inkább azért, mert már e korai levél szinte programszerűen tartalmazta Kiss Ferenc ars poeticáját, amely tudományos és közéleti szerepvállalását, magatartását meghatározta:

Az érdemi rész az 5. oldalon van.

A többi akkor olvasd, ha ráérsz!

1963. júl. 6.

Kedves Pista!

Ha bocsánatkéréssel kezdeném, joggal vennéd formaságnak, mert nem ez az első alkalom, amikor ilyesmire kényszerülök. [...] Ahol szigorúra fordítod a szót, valójában ott is kíméletes vagy. Rajtad kívül ezt senki más »hatalmas« ember nem tette volna meg. S ha a józan eszemre hallgat-nék, azon volnék, hogy minél hamarabb feledtessem Veled az egész ügyet.

De ha így tennék, becsapnálak, s bár van érzékem a diplomáciához, Veled már csak úgy csinálom végig, ami jön, ahogy elkezdtem, tehát diplomácia nélkül. Vannak kapcsolatok, amiket őv az ember, néha a kapcsolatok rovására.

Mikor a veszekedés után Tőled kijöttem, kedvem lett volna a Dunának menni. Már nem is a cikkem ügye bántott. Mondogatta nekem ez is, az is, hogy oktalanság, de én mindig úgy voltam Veled, mint Tiborc Bánk bánnal. Tudom, tiltakozol ez ellen, mert a közlegény – organizátor kontraverziót érzed ki belőle. Nem erről van szó, csak arról, ami tény, hogy a magam és a mások vétkei jóvoltából, bárhogy szeretnék is, egyelőre nem lehetséges itt gazdaként élnem. Neked le-hetséges, de e jogban őszintén osztozni akarsz velem is.

Miért akarod ezt? Én úgy gondoltam azért, mert ezt is őszintén szeretnék, hogy a nép otthon érezze magát a szocializmusban. Elveit, céljait, mint József Attila a maga látására, észjárására váltta, s miután benne magát feltalálta, úgy éljen, kezdeményezzen, alkosson benne, mint saját birtokán. Azt hittem, a népiség azért fontos Neked, mert otthonosságot, bensőséget, normális termő-teremtő életrendet jelent. Azt hittem, Téged is nyugtalanít, hogy a nagy technikai előreha-ladás ellenére az öltözködés, a tánc, a mulatás, az udvarlás, az ünnepelés, a filmművészet, vagyis a napi életvitel stílusában, a valóban egyetemes érvényű hatásokban a nyugati világgal szemben defenzívában vagyunk. És azért van ez így, mert az érett és tisztult ízlésű alkotók ösztönző, for-máló lehetősége szűkös térre szorult. Kodály mond olykor-olykor valamit, régebben Veres Péter, különben a gyepőt odavetették a nagyok a ló nyakában: „Hadd menjen.” Belefáradtak a gyanú-sítások elleni védekezésbe. Volt itt elképzelés a társas élet tartalmairól, de nem volt szabad beszél-ni róla. A népi kultúra, a hazai hagyomány ihletésére egyre kevesebben figyelünk, korszerűtlennek érezzük. A twiszt viszont nemzeti tánc lett máról holnapra. A csipkés alsószoknya s a hozzá kombinált modern ruha Párizsból jött ide azután, hogy a mi Állami Népi Együttesünk ott járt.

Ne mosolyogj a példán, mert benne van a mi egész szerencsétlen félszegségünk, óvatosko-dásunk, bizalmatlanságunk önmagunk iránt. Félelmünk attól, hogy a nacionalizmus bűnébe esünk. Így vagyunk a népi írókkal is. Egyebet nem hall róluk az ember, csak: harmadik út, nacio-nalizmus, korlát, fogyatékoság. S ha írásaikat olvasom, folyton érzem, hogy azért lettek harma-

dik-utasok, mert a biztosnak tetsző első vagy második út koránt sem volt olyan biztos és egyenes. Akkor a marxizmus útján sem keresték a megnyugtatóbb, az emberségesebb, a bizonyosabb megoldást. Nem találták meg, de feldolgozták (s a hazai feltételek összefüggéseiben) a kor szellemi természetét, s amivel birkóztak, ma sincs teljesen teljesen elintézve. A termelésben való érdekelttség (a mezőgazdaságban) ma is megoldatlan, a kisebbségek ügye szintén. A minőség tisztelésének igénye, a vezetők jobb kiválasztásának szándéka csak legújabbban került napirendre. Diktatúra és demokratizmus egysége csak legújabbban kezd megnyugtatóan alakulni.

Innét van, hogy a népi írók jobbjai nem öregsznek; vagyis az idő nem megy túl rajtuk, hogy mindig van égetően aktuális mondanivalójuk. Ők mérkőznek a gondokkal míg sokan kitérnek előle, vagy elleplezésükön munkálkodnak. Ezért hogy ma még mindig ők a magyar irodalom fele, „ők diktálják a közvéleménynek az értékrendet” – mondtad. De miért nem diktálja Gergely Sándor? Ki akadályozza? „A népi írók erkölcsi nyomása” – mondd haraggal. De lehet-e ilyen ereje egy anakronisztikus mozgalomnak? Vagy a mi népünk betegesen vonzódná a reakcióhoz? El lehet jutni ehhez a magyarázathoz is, sokan el is jutottak, de Te nem teheted ezt.

Kiálltál Illyés mellett, felélesztetted a Németh László életformáló kedvét. Azon vagy, hogy a szocializmussal teljesen összebéküljenek. De nem úgy csinálod ezt, mint a szabad emberek, hanem mintha dugárut csempésznél. Millió szempontra figyelsz, mindig rosszhiszemű vádakat akarsz megelőzni. S bárcsak erről volna szó!

De sajnos most már nem tudom biztosan, hogy taktikai kényszerből csinálod-e így, vagy magad is ártalmasnak vélnéd az iskolák és az ízlések szocialista felelősséggel, de nyíltan vívott mérkőzését. Kétlem, hogy helyeslenéd eme iskolák közt a népi jellegű szocialista csoport létezését. Félek, hogy ezért nem akarod, hogy a magam „vonalát” – amiben más is a magáéra ismerne – tisztán felmutassam. Én elevennek szeretném tudni a láncolatot József Attila – Illyéstől Nagy Lászlón, Simonon, Sántán, Vácin át a legifjabbakig. A kritikában Révai, Lukács, Bálint György öröksége mellett a Németh László műveit is asszimilálni szeretném. – Te tiszteled a nagy tehetőséget, de valahogy úgy vagy vele, mint a Gellért-heggyel: ha már van, nincs mit tenni, legyen, de érezhetően ellenzed, hogy a felnővők és az idősebbek közt valamiféle összetartozástudat létesüljön. Félsz, hogy ez ártalmára lesz a kommunista elveknek.

Az élő legnagyobbak utolsó évtizedükbe fordultak. Még szót érthetnének az utódokkal – a becsületesekkel, de nincs rá mód. S ebben Te is hibás vagy. Ezért azt hiszik, hogy nincs is már itt kivel szót érteni, hogy a fiatalok zöme törtető és ostoba, hogy nagyságuk teher az utódoknak, s a rendszernek is csak a nevük a fontos. Rossz érzés lehet így meghalni, annyi küzdelem és annyi nemes, becsületes munka után.

Csökönység lenne ez részemről? Beleragadás egy csoport érékkörébe? De hát mindenki tudja, hogy ez a „csoport” minden hibája ellenére ma a szellem legmagasabb szintjén népünk legjobb tulajdonságait, lehetőségeit és igényeit képviseli, s még igenis helyes volna az utolsó ötven év tapasztalatait napjaink parancsai szerint átörökíteni a holnapba. [...]

De miért is terhellek ilyen sok beszéddel? Valahol a lényegnél nem értjük egymást, s erre most a legutóbbi alkalomnál jöttem rá. Ezért voltam olyan nekivadult, magam veszejtőn elkeseredett. Nem ellened, magam ellen, az akaratos vakhitem ellen: ezt védtem. Magyaráztam, hogy „ez igenis a Kortárs vonala”⁵⁴ Most látom, milyen kínos és nevetséges voltam. Ráébredtem, nagy türelem kellett a feltételezett kapcsolat nélkül elnézned mindazt, amit elkövettem. Erről a pontról nézve nemcsak sértés, de képtelen pimaszság is amit műveltem. Mintha Tiborc Gertrudisnak állt volna neki, mintha nem tudnám a saját határait, a Te emberi és tudósi rangodat. [...]

⁵⁴ Király ekkor a Kortárs folyóirat főszerkesztője.

Te sértésnek vetted azt is, ami nem neked szólt, ami a magam iránti keserűségből fakadt, s hogy mégis ilyen türelmes és baráti szigorral, az megint csak azt mutatja, hogy a Tiborci érzés nem volt egészen ok nélkül való. [...]

Jóságodat ismét köszönöm, kérlek ne haragudj.

Őszinte szeretettel:

Kiss Feri

E kapcsolat jogán kereste Kiss Ferenc néhány nappal az esemény után Királyt, tisztázzák a felszólalás miatt közöttük kialakult helyzetet. Kiss Naplójában Király így emlékezett vissza az ő felszólalására, s a lényeg, a felzúdulás és a reakció hevességének indoka valahol ebben az összegzésben kereshető: „[...] jól alakult a tanácskozás. S aztán jöttél te, és beletenyereztél. Felszólalásod nagyon szépen indult, azon a ponton, mikor arról beszéltél, az ember nem féreg, különösen éreztem, hogy együtt vagyunk. Mikor az egység drámai jellegét említetted, már megütődtem, de megnyugtattam magam, itt még elvont síkon maradt a gondolat. A »hazai turisták« kifejezésben már kiütöközt az, amiben szemben állunk. **Te felszínes, lélektelen közírásról beszéltél, s arról, hogy ezzel szemben áll a népi irodalom mélyebb, felelősebb, zaklatottabb nemzetképe. Ez nem más, mint a híg magyar–mély magyar ellentét újrafogalmazása.** (Kiemelés tőlem – P. B.) Aztán folytattad azzal, hogy »mit érdekelne engem a szocializmus maga. Csak annyiban, amennyiben az én népem benne a maga érdekeit megtalálja, lehetőségeit kilicítálja.« Ez Szabó Dezső gondolata. Ady az emberiségre nézett elsősorban, s én is, ezért tudtam 56-ban vállalni azt, amit a szovjet fegyverek itt csináltak. Te akkor sem tudtad, s ebben a szemléletben rekedtél meg.”⁵⁵

Kiss Ferenc felszólalásának gondolatait – s Király feltehetően nem csupán saját maga véleményét fogalmazta meg – Németh László híg magyar–mély magyar kifordított és félremagyarázott elméletéig vezették vissza és azonosították. Idézzük ide Németh László szemléletes és jövőt jósló sorait: „Már rég felhívtam inkvizítoraink figyelmét, hogy milyen veszélyes dolog arról, amit mégis csak hiteles írók mondtak és csináltak – gyűlöletből torzképet adni. Az ilyesmi fordítva sülni el: a torzképből ideál lesz. [...] A szerzők pedig csodálkoznak: hogy a fantomok – amelyekben tán maguk sem hisznek – a társadalomban lábra kelnek. [...] Az én algebrai képlettem náluk ugyan- is így hangzik: harmadik út + mélymagyarság = Németh László. Nos, a harmadik oldalt – sokévi álom után épp azok az írók támasztották fel, akik engem a demokrácia asztalától – mások kívánságára – el akartak zavarni.”⁵⁶ Királyék pontosan értették Kiss Ferenc beszédéből **azt a valóságos ellentétet, amely egyfelől a szocializmus elvtelen, felszínes és lélektelen, a történelmi hagyományoktól és folytonosságtól távolálló képviselő és egy nemzet iránt elkötelezett és felelős, vagy ha úgy tetszik, egy szocialista internacionalista és egy nemzeti, harmadik utas program, másfelől a szuverenitást igénylő és a megszállást természetesnek tartó szemlélet között feszült.** Véleménye, felismerve vagy csak öntudatlanul, talán azért kelthetett ilyen vihart egy antiszemita beszéd vádjának gyors és vállalhatatlan hírbe hozásával, mert azt **a harmadik utas, népi-nemzeti eszme sajátosan magyar és a nemzeti hagyományokra, a történelmi és politikai jogfolytonosságra építkező elgondolását fogalmazta újra nagy nyilvánosság előtt,**

⁵⁵ Kiss Ferenc Naplója, 1972. november 20. Kézirat.

⁵⁶ Németh László három cikkfogalmazványa és két naplótöredéke. *Tiszatáj*, 1985. augusztus, 89.

amely legutoljára 1956 forradalmának napjaiban hatott a szellemi és politikai közéletre, s amellyel a kommunista diktatúra az ötvenes évek végén mind elveiben (Állásfoglalás), mind a személyeket illetően le kívánt véglegesen számolni. Kiss felszólalása e rémképet idézte, s ezért érthető Király azonnali „kiborulása”, s a pártelit eseményhez mérten – hiszen egy zártkörű, szakmai konferencián szólalt fel – eltúlzott mértékű reakciója.

Kiss Ferenc – a népi szellemiség háttérbe szorítása s a fórumok és így a véleménynyilvánítás monopolizálása kapcsán mondott – szavait Király a négyszemközti beszélgetésen is visszautasította: „Rényi P., aki Rényi Edit fia! Rényi (Gyömrői Edit) József Attila orvosa volt, az ő apja pedig galileista (csász.+udv. kamarás), akikhez Ady a verseit írja. S ez a Rényi a maga nyelvtudását – négy nyelvet beszél – s műveltségét a magyar demokrácia szolgálatába állítva dolgozik évtizedek óta! És E. Fehér Pali, aki nyomorult lelencsorban élt. Így azonossága a magyar szegénységgel teljes. – Pándiról nem beszélek, őt, Kardos Lászlót te is jól ismered. S te ezek illetékességét vonod kétségbe, mikor a fórumok rossz elosztásáról beszélsz, s azt mondd, hogy ezen az alapon nincs egység. Az *Élet* és *Irodalom* mellett elsősorban a párt lapját támadod. Ez olyan súlyos vétség, amivel könnyen a nyakad törhetnéd. Ez nem más, mint a szárszói gondolat: vannak irányítók és pápuák. S az irányítók zsidók, az irányítottak magyarok.”⁵⁷ Király azonban Kiss gondolatát szándékosan vagy csak figyelmetlenségből, de félreértelmezte, hiszen Kiss nem e szellemi kör **illetékességét kérdőjelezte meg, csupán kizárólagossághoz való jogukat**, azt, hogy a másféle nézetet, véleményt kirekeszthetik a nyilvánosság fórumairól. Király figyelmeztette Kisst, ha tetszik, burkoltan megfenyegette, hogy az *Élet* és *Irodalom* mellett a párt hivatalos lapja, a *Népszabadság* támadása könnyen pályafutása végét jelentheti. S ezen a ponton Király ismét visszatért Németh Lászlóhoz, a szárszói beszédéhez, a szárszói gondolathoz, amelyet a zsidóság-magyarág szembenállására, az irányítók és az irányítottak közötti ellentétre redukált. Eltakarva ezzel azt, hogy a kérdést Kiss nem a faji diszkrimináció igényével, hanem a párt élcsapata, az általa gyakorolt diktatúra és a magyar társadalom valós igényei, szándékai közötti szakadék, azaz a diktatúra és a demokrácia szembenállása alapján fogalmazta meg.

A beszélgetésen Kiss hangsúlyozta – ahogy a pártközponti kihallgatáson és leveleiben is írta –, egyetlen dolgot sajnál csak, hogy felszólalásának felmerülhetett egy kódolt antiszemita értelmezése is. Bár érdekes módon azt nem tudatosította senki, hogy a „belföldi turisták”⁵⁸ vitatott és burkoltan antiszemitanak értékelt kifejezése Király Istvánnak a „valuta erkölcs-fogyasztói erkölcs” és a „nyugati turisták” szövegkörnyezetéhez kapcsolódott, s csak ebből az értelmezési szövegkörnyezetből kiragadva volt lehetséges azt antiszemita tartalommal felruházni: „Mert megmagyarázni, hogy írtam én Radnótiról, Gaál Gáborról, Bálint Györgyről is, tehát nem a zsidó származású emberekkel van bajom, – ez megszegyenítő, s ezt nem teszem. Hogy mégis felmerülhetett egy ilyen verzió, ilyen értelmezés, ez az, amiért igen haragszom magamra. Hogy nem beszéltem tisztán. Magamban is utálok a félremagyarázhatóságot.”⁵⁹ Ugyanakkor a Szabó Dezső-i és Németh László-i párhuzamok és összefüggések láthatóan meglepték: „Az összefüggések Szabó Dezsővel, a Kisebbségben-nek, megdőbbsenek. És elsősorban azért, mert nem alaptalan a feltételezés, noha a Kisebbségben az egyetlen Németh-

⁵⁷ Kiss Ferenc Naplója, uo.

⁵⁸ A gyorsírói jegyzőkönyv „hazai turisták” kifejezést használ – lásd MOL, id. h., 84.

⁵⁹ Uo.

mű, amit nem szeretek. Nagyon sajnálom, hogy az egység-szándékba beletenyereztem. Nem terveztem, valahogy így jött ki. Nincs mit tenni, vállalom a következményeket.”⁶⁰

A naplóból kiderül az is, hogy Kiss Ferenc hogyan értékelt Király fellépését, álláspontját: „Az egészről az a benyomásom, hogy Királynak igaza van: aki nem vállalja a párt szolgálatát, ne követelje a közéleti szerep jogát. Semmi kétség, ő minden argumentumával egy bolsevik-centrum primátusát védi. Emellett szeretne engem, minket is szerephez engedni, s felháborítja, hogy ebben nem segítjük, sőt, az ilyen szereposztás ellen tiltakozók nehezítjük a dolgát. Persze, volna egy magasabb igazság is: az, hogy a jelenlét joga s a szereposztás a felismert igazságok, a művek értéke szerint alakuljon, de ezt ő nem fogadhatja el. Titokban azonban tudja, érzi, hogy az, amit pontatlanul Szabó Dezső-nek nevez, az súlyos igazság s nem csupán a »benszülöttek« igazsága, s ezért pártfogol a civakodás ellenére is. Nem köteles, de így csinálja. Ezt meg kell becsülni.”⁶¹ Kiss tehát pontosan látta, hogy Király a párt hegemoniájának, ahogyan írta, egy bolsevik-centrum primátusának védelme nézőpontjából érvelt. De az is nyilvánvalóvá vált Kiss számára – s ebben Királynál is messzebbre látott –, hogy ha valaki nem vetette alá magát feltétel nélkül ennek az ideológiának, az nem számíthatott és főleg nem tarthatott igényt bármilyen közéleti szerepre és nyilvánosságra. A választóvonal tehát – hiába húzta meg Király és a többi pártideológus a zsidóság és a magyarság között – Kiss Ferenc szerint valójában az értékek és az értéktelenség, a vélemenydiktatúra és annak szabadsága között húzódott, szándéka szerint szó sem lehetett tehát antiszemitizmusról, csupán a diktatúra működtetői és véleményük, illetőleg az „alattvalók” és nézeteik közötti ellentétéről, végső soron a demokráciáról. Naplóbejegyzése szerint ez mások számára is világos volt: „Tegnap este (nov. 26-án) Réz Palival találkoztam Kosztolányi-ügyekben. Számára, mint mondta, evidens, hogy én nem a zsidókat általában, csak némely lakájokat támadtam.”⁶² S még egy apró adalék a történet e vonatkozásához: miközben december elején már javában zajlott a Kiss-sel szembeni hadjárat, Komlós Aladár éppen Kiss Ferencről kért születésnapi méltatást régi barátságokra tekintettel, s nem nyugodott, amíg az, Nemes György főszerkesztő akarata ellenére is – aki Kisst egyszerűen fasisztának bélyegezte – az *Élet és Irodalomban* meg nem jelenhetett.

December elején munkahelyén, az Irodalomtudományi Intézetben is terítékre került debreceni felszólalása. Szabolcsi Miklós szerint Kiss a „nemzeti jelleg őrzésében érzelmi alapon” gondolkodik, „bizonyos miszticizmus jegyében”. Bodnár György a régi, a Király által korábban idézett mondataival összecsengő gondolatát adta elő a napló szerint: „A párt irodalompolitikáját nem én (Kiss Ferenc – P. B.), hanem Rényi, Pándi, E. Fehér vállalják. Tudomásul kell venni, hogy ez a szerepekben, a lehetőségekben is kifejezésre jut. Ha a zsidó neveket nem zsidókkal megspékelem, attól csak rosszabb lett volna a felszólalás, mert kitűnt volna, hogy a párt embereit támadom.” Béládi Miklós azonban ebben a tekintetben védelmébe vette Kiss Ferencet, mondván, hogy beszédében antiszemitizmust „csak a zsidó érzékenység magyarázhat bele”.⁶³

A debreceni felszólalás közvetlen története itt akár véget is érhet. Kiss Ferenc 1973. január végén Nagy Miklósnak megküldte az ígért nagyobb összefoglaló munkáját Az

⁶⁰ Uo.

⁶¹ Uo.

⁶² Id. mű - Kézirat.

⁶³ Lásd uo.

egység akadályai címmel, ahogyan azt fiatal barátjának, Görömbei Andrásnak is jelezte levelében:

Aztán debreceni affér következményeként írt feljegyzéseim is úton vannak már, s akörül is zajlik a jég. Mindent megírtam, ami pizsokság a szakmánkban az utóbbi 10 évben történt, s mindent dokumentáltam. [...] Jólesik, hogy a debreceni felszólalás Téged nem riasztott meg. Lehettem volna bizony pontosabb is, de az itteni barátok, Kormos, Csoóri, Kósa Feri, Nagy László, sőt Komlós Aladár is mellém álltak. Hogy Kovács Kálmánnak az volt a fő gondja: mért beszéltem többes számban, ez itt csak megvetést váltott ki. Igazán felszólalhatott volna, hogy helyesli a Pándi, Rényi, E. Fehér, Jovánovics túlsúlyát. Nem lett volna baja belőle. De ha egyetért velem, s én viszem helyette is vásárra a bőröm, akkor sunyítson legalább. Sajnos valóban pontatlan voltam, de 10 percben nem lehet pontosan elmondani 10 év visszaéléseit. A pártközpontnak írt feliratban már több módom volt a pontosságra. Különben itt a jobbak nem vették magukra a »turista« jelzőt. Erről biztosítottak, tudják, hogy én a felületes, lélektelen, felelőtlen mindentudókról beszéltem.⁶⁴

A harcok tovább folytak a már ismert felek, a maguk egyenlőtlen feltételei között. A pártiratok között is megtalálható a talán éppen következő ütközet nyoma: Kiss Ferenc levele Szabó B. Istvánhoz:

1973. febr. 6.

Kedves Pista!

Te ott völtál az intézeti vitán, amikor a kritikáról szóló pártállásfoglalás volt napirenden. Hallottad, miket mondtak ott róla, olykor már inkább a szarkazmus, mint a bírálat nyelvén. Hallottad az Írószöv.-ben Fenyő hozzászólását, olvastad Szabó Gyurkáét. Ezek után mégis engem tűzött tolla hegyére a Népszabadság,⁶⁵ marha sok munkával, építészándékkal és egy többszörösen ellenőrzött szöveggel járultam hozzá ehhez a vitához.⁶⁶ Kénytelen voltam válaszolni⁶⁷, s egyúttal nektek is megküldöm ezt a választ, mert erősen hiszem, hogy az ellentétek egységéről kialakítandó nézeteitekben hasznát vehetitek.

Az embernek az az érzése: mindegy, hogy mit mond, a belőtt puskák csak feléje hordanak, s ez a munka ösztönzése és kultúránk mobilitása szempontjából alapvetően baj.

Szeretettel köszönt

Kiss Ferenc⁶⁸

E. Fehér Pál sem a levelet, sem az újabb dolgozatot nem hagyta szó nélkül. De ez már egy újabb fejezete a hatalom és a népi-nemzeti ellenzék által vívott küzdelemnek, amelynek tétje a történelmi-politikai és kulturális jogfolytonosság, egy sajátosan magyar, ha tetszik, harmadik utas szuverén magyar társadalomfejlődés.

⁶⁴ Kiss Ferenc levele Görömbei Andrásnak, 1973. febr. 8.

⁶⁵ E. Fehér Pál: Tagozódás - de mi szerint? *Népszabadság*, 1973. február 4.

⁶⁶ Kiss Ferenc: Kritikánk tagozódása. *Tiszatáj*, 1973, 2. szám, 35-44.

⁶⁷ Kiss Ferenc: *Még egyszer a kritika tagozódásáról*. Gépirat. MOL, id. h., 89-91.

⁶⁸ MOL, id. h., 88.